

Bekzodbek M. MUXTAROV,
Chair of the department of Center for advanced
training under the International Islamic Academy of
Uzbekistan, PhD in historical sciences
A.Kadiri Str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: abdulbosit.2014@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-3/12

**НОСИРУДДИН САМАРҚАНДИЙНИНГ
ХАНАФИЙ ФИҚҲИГА ОИД ИЛМИЙ
МЕРОСИ ТАҲЛИЛИ**

**ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC
HERITAGE OF NASIRUDDIN
SAMARQANDI ON HANAFI FIQH**

**АНАЛИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ
НАСИРУДДИНА САМАРКАНДИ ПО
ХАНАФИТСКОМУ ФИҚХУ**

КИРИШ

Носируддин Самарқандийнинг фикҳ илми ривождаги хизматлари кўп шогирдлар тарбия қилиб, уларга ханафий фикҳидан таълим бергани, олимнинг шогирдлари устозининг асарларига шарҳ ёзиш билан бир қаторда, ўз даври учун фикҳ илмининг долзарб масалаларида китоб таълиф этиб, Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига улкан хисса қўшгани билан ҳам белгиланади. Шунингдек, Самарқандий қаламига мансуб 20га яқин асарлар соҳаси ва мавзунинг серқирралиги билан Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожда ўзига хос ўрин эгаллаган.

Носируддин Самарқандий илмий мероси мазмун ва мавзу жиҳатидан хилма-хил бўлиб, олим Куръон илмлари, калом, фикҳ, тасаввуф, одоб-ахлоқ, тарих ҳамда луғат илмига оид жами – 17 та асар ёзган. Улардан 11 таси ханафий фикҳига оид асарлар саналади. Олимнинг илмий мероси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу жиҳат замонавий фикҳий асарларда Носируддин Самарқандий асарларидан кенг истифода этилаётганида намоён бўлади. Мазкур асарларда баён этилган масалалар замонавий ижтимоий ва ахлоқий муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Носируддин Самарқандий илмий меросининг асосий қисмини фикҳ илмига оид асарлари

ташқил этиб, бу асарлар Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожда муҳим аҳамият касб этади. Олимнинг фикҳий асарлари жумласига қуйидаги асарларни қиради:

“Ал-Қонун” (القانون – “Қонун”) асари. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Самарқандийнинг шундай номдаги асари ҳақида табақот асарларида маълумотлар сақланиб қолган (Носируддин Самарқандий, 2000:24).

“Ал-Маншур” (المنشور – “Кенг тарқалган”) асари. Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий ўзининг ёзишмаларида ушбу асардан баъзи бир фикҳий масалаларни олганини айтиб ўтган (Mahmud Kafaviy: 183°).

“ал-Мабсут” (المبسوط – “Батафсил баён этилган”) асари. Ханафий уламоларнинг кўпчилиги “Мабсут” деб номланган китоб ёзишган. Жумладан, Имом Абу Юсуф, Имом Мухаммад Шайбоний, Имом Сарахсий кабилар. Шунингдек, Самарқандийнинг ҳам шу номда асар ёзгани ҳақида тарихий манбаларда қайд этилган (Hoji Xalifa, 1941:1580).

“Китоб ал-Вофи” (كتاب الوافي – “Муфассал китоб”) асари. Абул Баракот Насафий (ваф.1310) “ал-Фикҳ ан-нофе” асарига ёзган шарҳида “ал-Вофи” асари – Самарқандийнинг фикҳ илмига оид китобларидан бири”, – деган.

“Хулоса ал-муфтий” (خلاصة المفتي – “Муфтийнинг хулосаси”) асари. Бу асар ҳам Самарқандийга нисбат берилган (Abdulhay Laknaviy, 1906:219–220).

“Жоме ал-фатово” (جامع الفتاوى – “Фатволар тўплами”) ёки “ал-Жоме ал-кабир фи ал-фатово” (الجامع الكبير في الفتاوى – “Фатво ҳақида катта тўплам”) асари (Hoji Xalifa, 1941:565). Бу асар 1154 йилда ёзилган. Унинг бизга маълум қўлёзма нусхаси Шайх Абдулхамид томонидан (ваф. 1475) қайта жамланган бўлиб, Саудия Арабистони, Ар-Риёз шаҳридаги Қирол Сауд университети кутубхонасида №. 1827 рақам билан сақланади (Носируддин Самарқандий: 1а). Ушбу қўлёзма Мухаммад ибн Ҳамза Қозий томонидан 1738 йил Сафар ойининг бешинчи кунида ёзиб тугатилган. Қўлёзма жуда яхши ҳолда сақланган. Манба 95 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифасида 33 сатр (қатор)дан иборат ёзувлари мавжуд. Асар араб тилида, насх хатида, қора ва қизил рангларда ёзилган. Боб ва фасл мавзулари қизил рангдаги ёзув билан ажратилган. Манба жадвалга олинган.

Аннотация. Мовароуннахр фикҳ тарихининг классик даври ҳисобланган XI–XII асрларда ҳанафий фикҳининг усул ва фуру илмига оид 50 га яқин машҳур асарлар яратилган. Ушбу асарлар 10 дан ортиқ жанр ва услубларда ёзилган бўлиб, унинг натижасида XI–XII асрларда ёзилган фикҳий манбалар методологияси кейинги даврдаги асарлар ёзилишига асос бўлиб хизмат қилди. Жумладан, фуру ал-фикҳ илмига оид: Абул Ҳусайн Қудурийнинг “Мухтасар ал-Қудурий”, Абу Лайс Самарқандийнинг “Хизонат ал-фикҳ”, Имом Сарахсийнинг “ал-Мабсут”, Алоуддин Самарқандийнинг “Тухфат ал-фуқаҳо”, Алоуддин Косонийнинг “Бадое ас-саное фи тартиб аш-шарое”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Бидоят ал-мубтадий” ва “ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-мубтади” ҳамда Носируддин Самарқандийнинг “ал-Фикҳ ан-нофе” каби мўътабар матнлар ҳам мазкур даврда таълиф этилган. Шу билан бир қаторда, фикҳ илмининг усул ва фуру илмларидан келиб чиққан хилоф ва жадал илм соҳаларига айна шу асрда асос солинган. Мазкур даврда фикҳ илмининг адаб ал-қазо, хиял, фараиз, шурут ва бошқа соҳаларида ҳам асарлар юзага келган. Айниқса, мазкур даврда энг кўп китоблар фатво йўналишида ёзилган.

Носируддин Самарқандий ҳам айна шундай илмий муҳитда яшаб, Самарқандда илмий фаолият олиб борган. Манбаларда олимнинг 1161 йилда Самарқандда вафот этгани келтирилган. Самарқандий 1141-1148 йиллар мобайнида Марв, Макка, Мадина ва Бағдод шаҳарларига сафар қилиб, у ердаги етук олимлардан илм ўрганган. 1148 йилда Самарқандга қайтиб, 1161 йилга қадар шу ерда яшаб, шогирдларга дарс бериш ва китоб таълиф этиш билан машғул бўлган.

Ушбу мақолада ҳанафий фақиҳларидан бири – Носируддин Самарқандийнинг фикҳ илмига доир асарлари таснифи ва уларнинг мазмун ва йўналишлари илмий-қийёсий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Самарқандий, Мовароуннахр, илм, ислом илмлари, ҳуқуқ, тараққиёт, марказ.

Abstract. In the eleventh-twelfth century, which is considered the classic period of jurisprudence in Mawarannahr, about 50 famous works on the usul and furu' science of Hanafi jurisprudence were created. These works were written in more than 10 genres, as a result of which the methodology of fiqh sources written in the XI-XII centuries served as the basis for the writing of the works of the next period. For example, on the science of furu' al-fiqh: “Mukhtasar al-Quduri” by Abul Husayn Quduri, “Khizanat al-Fiqh” by Abu Laith Samarkandi, “al-Mabsut” by Imam Sarakhsi, “Tuhfat al-Fuqaha” by Alauddin Samarkandi, “Badai as-Sanai fi Tartib ash-Sharai” by Alauddin Kasani, “Bidayat al-Mubtadi” and “al-Hidaya” by Burhanuddin Marghinani, and “al-Fiqh an-Nafi” by Nasiruddin Samarkandi were also written during this period. In addition, the fields of khilaf and jaadal science, which originated from the usul and furu' sciences of jurisprudence, were founded in the same century. During this period, works were created in the fields of adab al-qada, hiyaal, faraid, shurut, and other fields of jurisprudence. Especially in this period, most books were written in the direction of fatwa.

Nasiruddin Samarkandi also lived in such a scientific environment and carried out scientific activities in Samarkand. The sources state that the scholar died in Samarkand in 1161. During the years 1141-1148, Samarkandi traveled to the cities of Merv, Mecca, Medina, and Baghdad, and learned knowledge from the mature scholars there. He returned to Samarkand in 1148 and lived there until 1161, teaching students and writing books.

In this article, the classification of one of the Hanafi jurists - Nasiruddin Samarkandi's works on the science of fiqh, their contents, and directions are scientifically and comparatively analyzed.

Keywords: Samarkandi, Mawarannahr, science, Islamic sciences, law, development, center.

Аннотация. В XI-XII вв., который считается классическим периодом фикха в Мавераннахре, было создано около 50 известных трудов по науке усул и фуру ханафитского правоведения. Эти произведения были написаны более чем в 10 жанрах и стилях, в результате чего методология источников по фикху, написанных в XI-XII веках, послужила основой для написания произведений следующего периода. Например, по науке фуру' ал-фикх: “Мухтасар ал-Қудури” Абул Ҳусейна Қудури, “Хизонат ал-фикх” Абу Лайса Самарқанди, “ал-Мабсут” имама Сарахси, “Тухфат ал-фуқаҳо” Алауддина Самарқанди, “Бадое ас-саное фи тартиб аш-шарое”, “Бидаят ал-мубтади” и “Ал-Ҳидайя шарҳ ал-бидаят ал-мубтади” Бурҳониддина Марғинани и “Ал-Фикҳ ан-Нофе” Насируддина Самарқанди также были написаны в этот период. Кроме того, в том же столетии были основаны области науки хилаф и джадал, которые произошли от наук юриспруденции усул и фуру'. В этот период были созданы работы в области адаб ал-қазо, хиял, фараиз, шурут и других областях юриспруденции. Особенно много книг в этот период было написано в направлении фетвы.

Насируддин Самарқанди также жил в такой научной среде и вел научную деятельность в Самарқанде. В источниках говорится, что ученый умер в Самарқанде 1161 году. В 1141-1148 годах Самарқанди путешествовал по городам Мерв, Мекка, Медина и Багдад и там черпал знания у зрелых ученых. Он вернулся в Самарқанд в 1148 году и жил там до 1161 года, обучая учеников и издавая книги.

В данной статье научно и сравнительно анализируется классификация трудов одного из ханафитских правоведов – Насируддина Самарқанди по науке фикха, их содержание и направления.

Ключевые слова: Самарқанди, Мавераннахр, наука, исламские науки, фикх, развитие, центр.

Манбанинг охири куйидаги жумла билан яқунланади:

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب. الحمد لله عليه الأتمام، والصلوة على رسوله أفضل الأنبياء عليه السلام. قد وقع الفراغ من تحرير هذا الكتاب المسمى بجماع الفتاوى على يد العبد الضعيف المحتاج محمد بن حمزه القاضي في وقت الظهر في اليوم الخامس في صفر سنة 1611

(Маъноси: Молик, ваҳҳоб бўлган Аллоҳ таолонинг ёрдами билан ушбу китоб ниҳоясига етди. Аллоҳ таоло тамоми ҳамд ва Пайғамбарларнинг энг афзали Унинг Расулига салавотлар бўлсин. Заиф банда Муҳаммад ибн Ҳамза ал-Қозийнинг қўли ушбу “Жоме ал-фатово” деб номланувчи китобни ҳижрий 1161 йил Сафар ойининг бешинчи куни Пешин вақтида ёзиб тугаллади).

МУҲОКАМА

Манбанинг дастлабки саҳифаларида асарнинг қисқача мундарижаси берилган бўлиб, у рақамланган 90 та китоб (бўлим), фасл ва турли хил масалалардан иборат.

Асар фикҳий асарларда учрайдиган боб ва фаслларнинг мавзуларига ўхшаш номлар асосида бўлинган. Яъни, фуру ал-фикҳ мавзулари каби бу асар ҳам “Китоб ат-тахорат” (كتاب الطهارة – “Поклик бўлими”) билан бошланиб, “ал-Масоил ал-мутафарриқот” (المسائل المتفرقة – “Ҳар хил масалалар”) мавзуси билан яқунланади. Фуру ал-фикҳ илмига оид китоблардан фаркли равишда, бу асарда фатво китобларига хос услубда фақат мавзуга доир уламоларнинг ҳукмлари санаб ўтилади. Уларнинг далиллари келтирилмайди.

Асар мазмунан бой бўлиб, ўзида ибодат, муомалот ва жинойт бўлимларига оид мавзуларни жамлаган. Ибодат қисмида: “Таҳорат”, “Намоз”, “Закоғ”, “Рўза” ва “Ҳаж” масалаларига доир фатволар келтириб ўтилади. Муомалот бўлимида: “Никоҳ”, “Талок”, “Савдо” ва у билан алоқадор масалаларга доир ҳукмлар бирма-бир айтилган. Жинойтлар қисми эса, жинойтлар, ўлжалар, топиб олинган нарсалар, гуноҳи кабиралар, козининг одоблари, гувоҳлик, даъво қилиш масалалари, макруҳ амаллар ва турли масалаларни ўз ичига олади. “Китоб ал-Мултақат” (كتاب المتقط – “Сараланган фатволар китоби”) ёки “ал-Мултақат фи фатово ал-ҳанафия” (المتقط في فتاوى الحنفية – “Сараланган ҳанафий фатволари”) асари (Abulfido

Suduniy, 1992:338). Бу асар Самарқандийнинг “Жоме ал-фатово” асаридан саралаб олинган фатволарнинг мухтасар тўплами бўлиб, 549/1154 йилда тасниф этилган. Асар ҳанафий фикҳига оид фатво тўплamlари орасида энг қадимий ва мумтоз манбалардан бўлиб, олимлар орасида кенг тарқалган ва машҳурликка эришган. Буни асардан кўплаб олимлар фойдалангани, изоҳлар битилгани ва бу асар кўп уламолар томонидан эътироф этилганидан билиш мумкин. Шунингдек, ҳозирда мазкур асар қўлёзма нусхалари дунёнинг турли кутубхоналарида ноёб манба сифатида сақланади.

Тадқиқотчи М.Атаевнинг Шайх Маждуддин Уструшанийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига бағишланган мақоласида Носируддин Самарқандийнинг фикҳ илмига оид “ал-Мултақат фи ал-фатово” асари ҳақида тўхталиб, Маждуддин Уструшаний уни 1207 йилда Уструшанада тарқок мавзуларини тартибга келтириб, изоҳ ёзишни бошлагани ва 616/1219 йилда Самарқандда тугатгани қайд этилади (Muslim Ataev, 2017). А.Маллабоев эса, ўз мақоласида Носируддин Самарқандийнинг ҳаёти ва фикҳ илмига оид асарлари, бугунги кунда уларни ўрганишнинг зарурати борасида сўз юритади. Тадқиқотчи олимнинг “ал-Мултақат фи ал-фатово” асарига Шайх Маждуддин Уструшаний томонидан ёзилган тажниснинг Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинасидаги №.283 рақам остида сақланаётган қўлёзмасининг манбашунослик таҳлилини амалга оширган (A.Mallaboyev, 2019:38–41).

Шунингдек, “ал-Мултақат” асарининг қўлёзма нусхалари дунё кутубхона фондларида сақланмоқда. Жумладан, асарнинг иккита қўлёзмаси Туркиянинг Истанбул шаҳридаги “Домадзода” кутубхонасида №.1056-1057 рақам остида сақланади. Асарнинг замонавий нашри Саййид Юсуф Аҳмад томонидан олиб борилган тадқиқот асосида 2000 йилда нашр этилган. Бугунги кунда баъзи адашган тоифалар томонидан қабрларни зиёрат қилиш ва қабр аҳлига Қуръон тиловат қилишдан қайтариш ҳолатлари учрамоқда. Улар бундай амалларни бидъат санаб, марҳумга зиёрат ва тиловат савоби етмаслигини таъкидлайдилар. Ушбу масалада Носируддин Самарқандий ўзининг “ал-Мултақат” асарида тўхталиб ўтган. Унда олим: “Қабрларни зиёрат қилиш жоиз. Ҳар ҳафта бир маротаба қабрлар уларга дуои хайрни мақсад қилган

ҳолда зиёрат қилинади. Қабристонга кирганда қабр аҳлига салом берилади. Уларнинг ҳаққига Аллоҳдан яхшилик, мағфират ва раҳмат сўраб дуо қилинади”, – деб келтирган (Носируддин Самарқандий, 2000:52). Аҳли суннанинг уламолари бир овоздан қабрларни зиёрат қилишга рухсат берган. Хусусан, жума куни ёки ундан бир кун олдин, ё бир кун кейин қабрларни зиёрат қилиш борасидаги хабарлар зикр этилган. Шунингдек, қабрда ухлаш ва у ерда намоз ўқиш макруҳ саналади. Қабрга ўтириш, унинг устига чиқишдан қайтарилган. Қабр зиёратида унинг атрофидан юриши айtilган.

Қабрга Қуръон тиловат қилиш масаласида ҳанафий уламолар макруҳ амал эмаслигини таъкидлаган (Носируддин Самарқандий, 2000: 448). Шу билан бирга, қабр зиёратида “Оятул курсий”, “Ихлос” ва “Фотиҳа” сураларини тиловат қилиш борасида ҳадислар ривоят қилинган. Бу эса, қабр аҳлига савоб етишига ва уларга манфаат беришига далил қилинган. Мазкур масалалар бугунги кунда салафийлар томонидан ўтган аждодлар ҳамда солиҳ инсонларнинг қабрларини зиёрат қилишдан қайтаришларига раддия бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, инсонлар зиёрат одоблари билиш ва қонун-қоидаларига қатъий амал қилиши кераклигини белгилаб беради. Бу эса ёш авлоднинг маънавий тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

“Асьила ва ажвиба” (أسئلة وأجوبة – “Саволлар ва жавоблар”) асари. Юсуф Абдурахмон Маръашлийнинг “Масодир ад-дироса ал-исломия” китобида мазкур асар Носируддин Самарқандийга тегишли экани айtilлади. Шунингдек, Маръашлий китобида “Асьила ва ажвиба” номи остида асар ёзган яна 9 та олимни санаб ўтади (Yusuf Mar’ashliy, 2020:236-237).

Тарихий асарларда Носируддин Самарқандийнинг фикҳ илмига оид “Масобих ас-субул” (مصايح السبل – “Йўлни ёритувчи чироқлар”) номли китоби мавжудлиги ҳақида ҳам ёзилган (Abulfido Suduniy, 1992: 230).

Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий олимнинг усул ал-фикҳ илмига оид китоби борлигини ҳам таъкидлайди. Шу билан бирга, Тош Купризданинг “Мифтоҳ ас-саодат” (Саодат калити) асарида ҳам Самарқандийнинг усул ал-фикҳ илмига оид китоби мавжудлиги ҳақида тўхталинади. Аммо асарнинг номи ва қўлёзмалари ҳақида аниқ маълумотларни келтириб ўтмайди.

Юқорида келтириб ўтилган асарлар сони ва мавзусидан келиб чиқиб айтиш мумкинки,

Носируддин Самарқандий Мовароуннаҳр илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган ўз даврининг ҳанафий фақиҳларидан бири бўлган. Лекин олимнинг илмий меросининг аксарият қисми сақланиб қолмаган. Мавжуд асарлари эса, ҳали тўлиқ илмий тадқиқ этилиб, муомалага киритилмаган. Шунга қарамасдан, биргина “ал-Мултақат” асарининг ўзи ҳанафий фикҳида муҳим аҳамият касб этган. Асар ҳозирги кунда ҳам олимлар томонидан мумтоз манба сифатида фойдаланиб келинмоқда. Унинг замонавий нашрлари қайта-қайта нашр этилмоқда.

Носируддин Самарқандийнинг ҳанафий фикҳига оид асосий асари *الفقه النافع* “ал-Фикҳ ал-нофе” (Фойдали фикҳ) китоби муаллиф ҳаётининг сўнгида ёзилган. Бу ҳақида Ҳожи Халифа шундай дейди: “ан-Нофе фи шарҳи мухтасар ал-Кудурий” ёки “ан-Нофе фи ал-фуру” асари муаллифи Шайх Имом Носируддин Абулқосим Муҳаммад ибн Юсуф бўлиб, олим мазкур китобини 1160 йил робиъул аввал ойида ёзиб тугатган” (Hoji Xalifa, 1941:1921–1922). Носируддин Самарқандий фуру ал-фикҳ йўналишида ўнлаб асарлар ёзганига қарамасдан ўз шогирдларига дарс бериш жараёни улар учун фикҳ фанидан мухтасар ва халқчил услубда китоб таълиф этишга сабаб бўлган. Натижада олим умрининг охирида кўп йиллик тажрибаси асосида ўрганиш ва таълим бериш асосида шаклланган илмий салоҳиятини ишга солиб, “ал-Фикҳ ал-нофе” асарини ёзган.

Олим вафотидан сўнг ушбу асар ҳанафий фикҳи назариясидан асосий манба сифатида эътироф этилиб, бир неча асрлар мобайнида мадрасаларда дарс беришда кенг қўлланилган. Кўплаб ҳанафий олимлар томонидан асарга шарҳ ва изоҳлар битилган. Шунингдек, мазҳаб фикҳига оид китобларни ёзишда ушбу асар асос бўлиб хизмат қилган.

Асар 64 та китоб (бўлим), 146 та катта-кичик боб ва фасллардан иборат (9-иловага қаранг). Асар “Китоб ат-таҳорат” (Поклик бўлими)дан бошланиб, “Китоб ал-хунасо” (Хунаса ҳақида бўлим) билан яқунланган. Айрим қўлёзмаларда асар “Китоб ал-фароиз” (Мерос бўлими) ёки “Китоб ал-васоя” (Васиятлар бўлими) билан тамомланганини кўриш мумкин. Ҳар бир бўлим, боб ва фаслларга ундаги баён этилган мавзунини ифодаловчи ном берилган.

Асар ҳанафий уламолар наздида мўътабар манба ҳисобланган. Бу борада Абдулҳай Лакнавийнинг: “Олимнинг фикҳ илмида

ёзилган “ан-Нофе” асари ўзи мухтасар бўлишига қарамасдан, Аллоҳ уни кўпчиликка фойдали ва манфаатли китоб қилган”, – деган эътирофини қайд этиш лозим (Abdulhay Laknaviy, 1906:219–220).

Ҳожи Халифа асарнинг кичик ҳажмли бўлишига қарамай, фикҳ илмида катта аҳамиятга эга эканини таъкидлаб: “У (асар) мухтасар бир китоб бўлиши билан бирга, фикҳ илмида баракали асар бўлган”, – дейди. Ибн Қутлубуғо эса: “Абулқосим ибн Юсуф Маданийнинг фикҳ илмига оид “ан-Нофе” асари бўлиб, у асар кўпчилик томонидан ўқилган ва унга шарҳлар битилган”, – деб китобнинг қай даражада оммалашганига ишора қилган.

Мулла Али Қорий: “Ўз замонасининг етук олимларидан бири Абул Баракот Насафий бу асарга “ал-Мустасфо”, – деб номланган шарҳ ёзгани унинг қимматли манба эканидан далолат беради”, – дея таъкидлаган. “Ал-Мустасфо” китобининг муқаддима қисмида Насафий: “ан-Нофе” китоби худди дуру гавҳарлар денгизи, сирли осмон, жаннат равзалари, саодат хазиналари ва ифодали рамзлар каби жавохирларга тўла асар”, – дея таърифлайди (Hofizuddin Nasafiy, 2011:126).

Манбанинг аҳамиятини ҳанафий фикҳига оид машҳур фатво китобида кўп ўринларда Самарқандийнинг ушбу асаридан фойдаланилгани, иқтибослар келтирилгани ҳам тасдиқлайди. Жумладан, “ал-Фатово ал-ҳиндия”нинг “Китоб аш-ширкат” (Шерикчилик ҳақидаги бўлим)да:

“ولا تجوز بين الحر والمملوك ولا بين الصبي والبالغ كذا في النافع”

“Ҳур (озод) киши билан кулнинг ўртасида ҳамда (балоғат ёшига етмаган) ёш бола билан балоғатга етган киши ўртасида шерикчилик қилиш жоиз эмас. “Ан-Нофе” китобида шундай ҳукм берилган” (Shayx Nizom, 2000: 307).

Асарнинг молиявий ибодатлардан саналган “Закот бўлими”да закотнинг турлари ва уларга тегишли шартлар белгиланган. Мазкур бўлимда қўй, эчки, қорамол, туя каби закот олинадиган ҳайвонлар қаторига Жанубий Осиё, Африка, Жанубий Европа ва Кавказ минтақаларида учрайдиган “Жомус” (ёки Буйвол, яъни букаларнинг кенжа оиласига мансуб ҳайвон) ҳам киритилган. Носируддин Самарқандий жомуслардан олинадиган закот миқдори худди қорамоллардан олинадиган закот миқдорида бўлишини белгилаб берган. Унга қўшимча

равишда ҳайвонларнинг эркак ва урғочиси закот олишда тенг экани келтириб ўтилган. Ушбу ҳукм кейинчалик “ал-Фатово ал-ҳиндия”нинг “Китоб аз-закот” (Закот бўлими)га киритилган.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асари ўзига хос услуб ва кўринишда ёзилган. Бу ўзига хослик асарнинг таркибий тузилиши, мавзулар кўлами, ибораларнинг қўлланиш ўрни, оят ва ҳадислар, саҳобалар сўзи ва қиёсдан далил сифатида фойдаланиш кўринишлари, айрим масалаларда аҳли сунна вал жамоанинг тўрт мазҳабга оид қарашларининг қиёсий таҳлилида намоён бўлади.

Муаллиф асарда фикҳий масалаларни қисқа иборалар билан ўқувчига тушунарли шаклда, узундан узоқ изоҳларсиз баён этади. Натижада, ўқувчида мавзуни осон ва тез эслаб қолиш имконияти пайдо бўлади. Бу Самарқандийнинг асарни ёзишдан кўзлаган мақсад ҳамда методи ҳисобланади. Китоб муқаддимасида: “Мендан инсонларга фойдали бўлиши учун фикҳ (илми)да бир китоб ёзишимни илтимос қилишди. Шунда фикҳ илмига оид манфаатли мухтасар бир китоб таълиф этдим. Унинг масалалари ўрганувчиларга аниқ, тушунарли бўлишини, мураккаб иборалардан холи, ғайритабиий сўзлардан узоқ ҳамда содда тилда баён этишни мақсад қилдим”, – деб қайд этилган (Носируддин Самарқандий, 2000:69–70).

Асардаги мавзулар XI–XII асрларда ёзилган ушбу жанрдаги бошқа асарлардан фарқ қилади. Жумладан, “ал-Фикҳ ан-нофе” асарини муаллифга замондош фақиҳ Алоуддин Самарқандийнинг “Тухфат ал-фуқаҳо” асари билан қиёслаганда, улар ўртасида бўлим, боб ва фаслларнинг умумий сони, мавзулар номланиши ва баён этилган масалалар ўртасида фарқлар мавжудлиги аниқланди. Масалан, “Тухфат ал-фуқаҳо” асари 50 та бўлим, катта-кичик 102 та боб ва фасллардан таркиб топган бўлса, “ал-Фикҳ ан-нофе” асари эса 64 та бўлим, катта-кичик 146 та боб ва фасллардан иборат. Шунингдек, “Мухтасар ал-Қудурий” асари – 65 та бўлим, “Бадое ас-саное фи тартиб аш-шарое” асари – 65 та бўлим ҳамда “Ҳидоя” асари эса – 56 та бўлимдан иборат бўлиб (18-иловага қаранг), мазкур асарларнинг “ал-Фикҳ ан-нофе” асари билан мавзулар сони ва номланиши борасида баъзи фарқлари кўзга ташланади. Ибодат масалалари, асосан, таҳорат, намоз, закот, рўза ва ҳаж бўлимларидан ташкил топган бўлиб, фақат, “Тухфат ал-фуқаҳо” асарида “Жаноза” бўлими ҳамда “Бадое ас-саное фи

тартиб аш-шарое” асарида “Эътикоф” бўлими алоҳида бўлим сифатида келтирилган.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарида бўлим ва боблар сони бошқа фикҳий фикҳий матнларга қараганда кўпрокни ташкил этиши муаллиф яшаган даврда айрим масалалар долзарб аҳамият касб этгани сабаб бўлган. Жумладан, никоҳ, талок, рожъий талок, хулуъ, зихор, идда, нафақалар каби масалалар алоҳида бўлимга ажратилиб, баён этилган. Шунингдек, бошқа китоблардан фарқли равишда, “ал-Фикҳ ан-нофе” асарида истехсон, мусокот, жиноятлар, хун тўлаш, фароиз (мерос) каби масалалар алоҳида бўлимга ажратилган.

Мусанниф асарида масалаларни Қуръон оятлари ва ҳадислардаги далилларга суянган ҳолда келтиради. Шу сабабли кўп мавзуларга оид масалаларда оят ва ҳадисларни қисқа кўринишда учратиш мумкин. Айтиб ўтиш керакки, Самарқандий “ал-Фикҳ ан-нофе” асарида Қуръоннинг 167 та оятидан, 311 та ўринда истифода этган. Қуръон суралари орасида энг кўп ўринларда “Бақара” сурасига мурожаат қилинган бўлиб, ушбу суранинг 41 та оятидан шаръий далиллар келтирилган. Айниқса, “Бақара” сурасининг 196-ояти 10 та ўринда далил сифатида учрайди. Кейинги ўринда эса, “Нисо”, “Моида”, “Тавба”, “Наҳл”, “Нур” каби сураларнинг ҳукмий оятларидан кенг истифода этилган.

Шу билан бирга, айрим мавзуларга далил сифатида оятлар кўп келтириб ўтилган бўлса, баъзи масалаларда битта ҳам оят келтирилмаган. Жумладан, “Таҳорат”, “Ҳаж”, “Никоҳ”, “Идда”, “Нафақалар”, “Қасамлар”, “Ҳаракатлар”, “Ов ва бўғизлаш”, “Гувоҳлик” ҳақидаги бўлимларда ўндан ортиқ оятлардан далил келтириб ўтилган бўлса, “Қул озод қилиш”, “Тоғиб олинган нарсалар”, “Йўқолган нарсалар”, “Омонат”, “Омонатга олиш”, “Қурбонлик”, “Тўлов”, “Ижаралар”, “Даъво”, “Пул айирбошлаш”, “Ер ижараси”, “Товон тўлаш” каби бўлимларда бирорта ҳам оят келтирилмаган. Муаллиф баъзи ўринларда келтирган қиёсий масалаларда Шофеий мазҳаби далил сифатида суянган оятларни ҳам айтиб ўтади. Масалан, “Ов ва бўғизлаш ҳақидаги бўлим”да Шофеий мазҳабининг далили сифатида “Моида” сурасининг 3-ояти келтирилган. Шунингдек, асарнинг деярли барча мавзуларни далиллашда ҳадисларга ҳам мурожаат этилган.

Носируддин Самарқандий фикҳий масалаларни Ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит (ваф. 767) ҳамда

унинг шогирдлари: Абу Юсуф (ваф. 798), Имом Муҳаммад (ваф. 189/805 й.) ва Имом Зуфар (ваф. 775)нинг сўзларига таянган ҳолда баён этади. Мазҳаб имомларининг айрим масалалардаги фарқли фикрлари юзага келган ўринда Самарқандий кўпроқ Абу Ҳанифанинг сўзига таянади. Бу муаллифни бошқа фақиҳлардан ажратиб турувчи хусусият саналади. Шунингдек, олим ўзининг ижтиҳодини қўллаб-қувватлаш мақсадида айрим ўринларда саҳобаларнинг шу мавзу юзасидан айтган фикрларини келтиради. “Ал-Фикҳ ан-нофе” асарида масалаларни баён этишда ўзига хос иборалар қўлланилган бўлиб, маълум олим ёки асарга ишора қилади. Жумладан, *عِنْدَنَا* – “индано” (Бизнинг наздимизда) ва *لَنَا* – “лана” (Бизнинг фикримизга қўра) ибораси Имом Сарахсий ва унинг “Мабсут” асарига, *قَالَ* – “қола” (Иккаласи айтади) ибораси мазҳаббошилар Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаднинг сўзига, *عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ* – “инда Аби Ҳанифа” (Абу Ҳанифа наздида) ибораси Ҳанафий мазҳаби асосчиси Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собитнинг сўзига, *عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ*, *عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ وَنَحْمَدُ* – “инда Аби Ҳанифа ва Аби Юсуф ва Муҳаммад” (Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад наздида) ибораси мазҳаббошилар Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари Абу Юсуф ҳамда Имом Муҳаммаднинг бир масала юзасидан айтган бир хил карашларига, *عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ وَأَبِي يُوسُفَ* – “инда Аби Ҳанифа ва Аби Юсуф” (Абу Ҳанифа ва Абу Юсуф наздида) ибораси мазҳаббошилар Абу Ҳанифа ва унинг шогирди Абу Юсуфнинг бир масала юзасидан айтган бир хил фикрларига, *عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ وَنَحْمَدُ* – “инда Аби Ҳанифа ва Муҳаммад” (Абу Ҳанифа ва Муҳаммад наздида) ибораси мазҳаббошилар Абу Ҳанифа ва шогирди Муҳаммаднинг бир масала юзасидан айтган бир хил сўзига, *عِنْدَ أَبِي يُوسُفَ وَنَحْمَدُ* – “инда Аби Юсуф ва Муҳаммад” (Абу Юсуф ва Муҳаммад наздида) ва *عِنْدَهُمَا* – “индахумо” (Иккаласи наздида) ибораси Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаднинг бир масала юзасидан яқдил карашларига, *عِنْدَ أَبِي يُوسُفَ وَزُفَرٍ* – “инда Аби Юсуф ва Зуфар” (Абу Юсуф ва Зуфар наздида) ибораси Абу Юсуф ва Имом Зуфарнинг бир хил фикрларига, *عِنْدَ أَبِي يُوسُفَ* – “инда Аби Юсуф” (Абу Юсуф наздида) ибораси Абу Юсуфнинг ўз карашига, *عِنْدَ مُحَمَّدٍ* – “инда Муҳаммад” (Муҳаммад наздида) ибораси Имом Муҳаммад билдирган фикрга, *عِنْدَ زُفَرٍ* – “инда Зуфар” (Зуфар

наздида) ибораси Абу Ҳанифанинг шогирди Имом Зуфарнинг маълум масалалар бўйича айтган ўз қарашига, *عِنْدَ الشَّافِعِيِّ* – “инда Шофеий” (Шофеий наздида) ибораси Шофеий мазхаби асосчиси Имом Шофеийнинг сўзига, *بِسْمِ مَرْقَنْدِ*, *فَفَقَهَاؤُنَا* – “Фа фуқаҳоуна би Самарқанд яфтууна” (Самарқанддаги фақиҳларимиз фатво чиқаради) ибораси самарқандлик фақиҳлар фатволарига, *عِنْدَ*, *عِلْمَاؤُنَا* – “инда уламоуна” (Уламоларимиз наздида) ибораси эса ханафий фақиҳларининг сўзларига ишора қилади (Носируддин Самарқандий, 2000: 759).

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири асарнинг кўп ўринларида Шофеий мазхаби билан ханафий мазхабининг, баъзи ўринларда эса, моликий мазхаби билан ханафий мазхабининг бир мавзуга оид қарашлари ва мазхаб уламолари далиллари қиёсан келтириб ўтилишидир. Жумладан, таҳорат олишдан олдин ният қилиш борасида Самарқандий “мустаҳаб амал” деб айтса, ундан сўнг Шофеий мазхабида “Таҳорат олишдан олдин ният қилиш фарз” деган ҳукми келтириб ўтилган. Бу ўринда Самарқандий ўз ҳукмига “Таҳоратсиз намоз йўқ” ҳадисини далил қилиб, Шофеий мазхабида “Амаллар ниятга кўра” ҳадиси далил бўлганини айтади. Ғусл бобида Самарқандий жума намози, икки ҳайит намози ва ҳажда эҳром боғлаш учун ғусл қилиш “суннат амал” деб айтади. Имом Молик эса, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг: “Ким жума намозига қатнашса, ғусл қилсин”, деган сўзига суянган ҳолда жума намози учун ғусл қилишни “вожиб амал”, деб таъкидлайди (Носируддин Самарқандий, 2000: 96-97).

Баъзи ўринларда эса, Ҳанбалий ва Моликий мазхабига оид ҳукмлар ва уларнинг далиллари Ҳанафий ҳукмларига қиёсланади. Бундан Самарқандий ханафий мазхабининг келтирилган масала юзасидан чиқарган ҳукмлари бошқа мазхаблардан кўра кучлироқ эканини билдиришни мақсад қилган. Қолаверса, бу билан Носируддин Самарқандий нафақат ханафий мазхаби билимдони, балки аҳли сунна вал жамоанинг қолган уч мазхаби фикҳ илмига оид масалаларни яхши англаб, уларни мазхаблар ўртасида қиёсий таҳлил қила олган олим сифатида ҳам кўзга ташланади.

Муаллиф айрим масалалар ва унга тегишли ҳукмларни келтириб ўтгандан сўнг, бу масаланинг фазилати ва унга амал қилишда инсонга келадиган манфаатлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади.

Жумладан, “Никоҳ бўлими”даги қафоат, яъни, никоҳланувчилар ўртасидаги тенглик масаласи ҳақида: “Қафоат ислом динида эътиборли масалалардан бўлиб, келажакда никоҳнинг мустаҳкам бўлишига ва оиланинг улуғланишига сабаб бўлувчи асосий омиллардан бири”, – деб таъкидлайди (Носируддин Самарқандий, 2000: 523).

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарида Носируддин Самарқандий ханафий фикҳининг мўътабар манбаларидан фойдаланган ва мазхаб-бошиларнинг фикрларини келтириш билан қифояланган. Хусусан, асарни ёзишда кўп ўринда Имом Сарахсийнинг “ал-Мабсут” асаридан истифода этган. Асарнинг биргина ибодат қисмига тегишли 74 та масалада “ал-Мабсут”дан иқтибос келтирилган. Жумладан, “Поклик” бўлимида – 11 та, “Намоз” бўлимида – 30 та, “Закоат” бўлимида – 18 та, “Рўза” бўлимида – 1 та ҳамда “Ҳаж” бўлимида – 14 та ўхшаш масалалар мавжуд. “Намоз бўлими”нинг нафл намозлар ҳақидаги фаслида тунги нафл намозларини икки, тўрт, олти ва саккиз ракатдан ўқиш мумкинлиги, саккиз ракатдан кўп ўқиш макруҳ экани, кундузи ўқиладиган нафл намозларини, эса бир салом билан тўрт ракатдан кўп ўқиш ҳам макруҳ экани Абу Ҳанифанинг фикри сифатида келтириб ўтилади. Шунингдек, Имом Шофеийнинг нафл намозларни икки ракатдан ўқиш афзал экани ҳақидаги қарашлари ҳам баён этилади. Ҳанафий уламолар кундузи нафл намозларни тўрт ракатдан, кечаси эса, Шофеий сўзига мувофиқ, икки ракатдан ўқиш лозимлигини таъкидлашган. Бу ҳақида “ал-Мабсут” китобида айтиб ўтилган (Shamsuddin Saraxsiy, 1989: 158-159).

Шу билан бир қаторда, Самарқандий аҳли сунна вал жамоанинг бошқа мазхаб қарашларини баён этишда ўша мазхабнинг мўътабар манбаларига таянади. Жумладан, шофеий мазхаби ҳукмларини Имом Шофеийнинг “ал-Умм” ва шофеий мазхабининг машхур олими Абу Исҳоқ Шерозий (ваф. 476/1083 й.)нинг “ал-Мазхаб фи ал-фикҳ аш-шофеий” китоби асосида келтириб ўтган. Биргина “Никоҳ” китобининг ўзида 8 та масалани баён этишда ушбу асарлардан истифода этилган.

Шунингдек, асарда Самарқандий баъзи масалаларни шарҳлаш жараёнида ўз замонасининг машхур фақиҳ уламоларининг фикрларини ҳам келтиради. Жумладан, “Нажосатлар ҳақида”ги бобда *قَالَ الْفَقِيهَةُ أَبُو جَعْفَرُ* – “Қола

ал-Фақиҳ Абу Жаъфар” (Фақиҳ Абу Жаъфар айтади) ибораси билан мовароуннаҳрлик фақиҳ олим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Умар Абу Жаъфар Балхий Ҳиндувоний (ваф. 362/972 й.)нинг “Нажосат дирҳам вазни миқдорида бўлса, тозалаш лозим бўлган нарса саналади”, – деган сўзини келтиради (Носируддин Самарқандий, 2000: 152).

Носируддин Самарқандий “ал-Фикҳ ан-нофе” асарини Куръон оятлари, ҳадислар, саҳобалар сўзи, киёс, мазҳаб имомларининг қарашларига таянган ҳолда ўз сўзи билан баён этади. Ҳар бир мавзунини далиллар билан ёритиб беришга ҳаракат қилади. Айрим масалаларда шофеий ва моликий мазҳаби қарашлари ҳамда уларнинг далилларини келтириб, ҳанафий мазҳаби қарашлари билан қиёслайди. Шу нуқтаи назаридан, “ал-Фикҳ ан-нофе” асари қиёсий фикҳ борасида ёзилган дастлабки асарлардан бири саналади. Асардаги мазҳаблар ўртасидаги ҳукмларни қиёслаш услубидан бугунги кунда учрайдиган замонавий масалаларни мазҳаблар ўртасидаги қиёслашда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, Носируддин Самарқандийнинг ҳанафий мазҳаби билан бир қаторда, моликий, шофеий мазҳаблари ва уларнинг далилларини яхши билиб, таҳлил қила оладиган олим бўлишига қарамасдан, бир мазҳабга эргашиб, қолган мазҳаб имомларига ҳурматда бўлгани, бугунги кунда мазҳабни инкор қилувчи ёки бемазҳабларга раддия бўлади.

Бу борада “ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг мавжуд қўлёзма нусхаларини аниқлаш ва уларнинг манбашунослик таҳлилинини амалга ошириш замонавий исломшунос ва манбашунос олимларнинг вазифаларидан бири бўлиб, қўлёзмаларни тадқиқ этиш орқали асарнинг тўлиқ матни ва мазмунини аниқлаш ҳамда уни кенг жамоатчиликка етказиш мумкин бўлади.

НАТИЖА

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг 37 та қўлёзма нусхаси жаҳоннинг машҳур кутубхона ва фондларида сақланади. Жумладан, Ирландия, Германия, Туркия, Саудия Арабистони, БАА, Ирок, Сурия, Миср, Тунис каби давлатларда асарнинг ноёб қўлёзма нусхалари мавжуд (11-иловага қаранг). Бирлашган Араб Амирликларидаги “Жума ал-мажид” маркази фондида Носируддин Самарқандий асарларининг 30 та

қўлёзмалари электрон нусхаси мавжуд бўлиб, улардан 27 таси “ал-Фикҳ ан-нофе” асари нусхаларидан иборат. “ал-Фикҳ ан-нофе” асари қўлёзма нусхаларининг аксарияти тўлиқ ҳолатда, чиройли кўринишда сақланган бўлиб, асосан, XIII–XIV асарларда ёзилган қўлёзма нусхалари саналади. Асарнинг номи унинг қўлёзма нусхаларида “Китоб ан-нофе”, “Китоб ан-нофе фи ал-фикҳ” ва “ан-Нофе” каби номлар билан ёзилган бўлишига қарамасдан, унинг “ал-Фикҳ ан-нофе” деб номланган исми кенг тарқалган. Асарнинг қўлёзма нусхаларида ҳам юқорида айтиб ўтилганидек, умумий тузилиши 64 та китоб (бўлим), 146 та катта-кичик боб ва фасллардан иборат бўлиб, деярли барчасида улар бир хилда номланган. Асар “Китоб ат-тахорат” (Поклик бўлими)дан бошланиб, “Китоб ал-хунасо” (Хунаса ҳақида бўлим) билан якунланган. Айрим қўлёзмаларда асар “Китоб ал-фароиз” (Мерос ҳақида бўлим) ёки “Китоб ал-васоё” (Васиятлар бўлими) билан тамомланган. Қўлёзмаларда ушбу бўлим, боб ва фасллар алоҳида қилиб ажратилган. Бу алоҳидалик мавзуларнинг матнга нисбатан каттароқ ҳарфлар билан ёзилиши ва ўша ҳарфларни қора ёки қизил ранглар билан белгиланишида намоён бўлади. Айрим қўлёзмаларгина пойгирланган.

Шунингдек, қўлёзмаларнинг асосий хусусиятларидан яна бири аксарият нусхаларнинг боши ёки охириги саҳифаларида асарнинг мундарижаси келтириб ўтилган.

Қўлёзма нусхаларидан айримлари 75 варақдан иборат қисмигина сақланиб қолган бўлса, баъзиларида 198 ёки 244 варақдан иборат. Сатр (қатор)лар сони ҳам баъзи нусхаларда энг кам 7-9 та сатрдан иборат бўлиб, айримларида 22 та сатрда ёзилган.

Манбаларнинг боши ва охириги варақлари сақланиб қолган нусхаларида асарни кўчирган муаллифнинг исми шарифи ва кўчирган санасини учратиш мумкин. Аммо тўлиқ сақланиб қолмаган қўлёзмаларда уларни кўчирган хаттот ва унинг кўчирилган санаси номаълум.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асари қўлёзма нусхаларининг дунё бўйлаб кенг тарқалган ҳамда фондларнинг ноёб қўлёзмалари қаторига киритилган. Айниқса, Германия, Ирландия ва Туркияда сақланаётган қўлёзмалар ҳолати ва қадимийлиги билан алоҳида зикр этилган. “Ал-Фикҳ ан-нофе” асари қўлёзма нусхаларининг

сақланиб қолган нусхалари сони ўша даврда ёзилган манбаларнинг сақланиб қолган сонига нисбатан кўпроқ эканини инобат олиб айтиш мумкинки, асар нафақат ўз даврида, балки кейинги асрларда ҳам ханафий уламолари томонидан мўътабар фикҳий манба сифатида кенг фойдаланилган. Шу билан бирга, мазкур асарга ханафий XII-XIV асрлар мобайнида уламолари томонидан 11 та шарҳ ва изоҳлар ёзилган.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг бугунги кундаги аҳамиятли жиҳатларидан бири асарда келтирилган масалаларни баён этишда, ханафий мазҳаби имомларининг сўз ва далилларини келтириш билан бирга баъзи масалалар юзасидан аҳли сунна вал жамоанинг бошқа мазҳаб имомларининг ҳам сўз ва далилларини келтириб, уларни ханафий фикҳи қарашлари билан қиёсий таҳлили амалга оширилганида намоён бўлади. Айниқса, асарда Шофеий мазҳаби оид ҳукмлар қиёс қилинган ўринларни кўп учратиш мумкин. Айрим ўринда эса, моликий мазҳаби асосчиси Имом Моликнинг қарашлари ҳам, ханафий фикҳи ҳукмларига қиёсий таҳлил асосида баён этилгани кўзга ташланади.

Мазҳаблар ўртасидаги маълум бир масалалар бўйича ўхшаш ва фарқли жиҳатлар асарнинг ибодат масалаларига доир қисмида келтирилади. Бу эса, бугунги кундаги мавжуд ибодат масалаларига доир ихтилофларни батараф этишда муҳим аҳамият касб этади.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг “Ибодат” қисми: “Поклик”, “Намоз”, “Рўза”, “Закот” ва “Ҳаж” бўлимларидан иборат бўлиб, “Поклик бўлими”да, дастлаб, таҳоратда фарз, суннат, мустаҳаб бўлган амаллар, ғусл қилиш ҳамда покланишда ишлатиш мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган сувлар баён этилган. Шунингдек, мазкур бўлимда таҳоратни бузадиган амаллар, таяммум, маҳсига масх тортиш, ҳайз, нифос ва најосат (нопок) бўлган нарсалар ҳақидаги боб ва фасллар ҳам келтириб ўтилган.

ХУЛОСА

Носируддин Самарқандийнинг Мовароуннахр илмий муҳитидаги ўрнини белгилаш жараёнида унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жамланиб, тизимли тартибланди. Тадқиқот натижасига кўра, Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Ҳасаний (ёки Ҳусайний) Мадиний Самарқандий Ҳанафий

Самарқандда яшаб, 556/1161 йилда ўша ерда вафот этган. Шунингдек, 535/1141-543/1148 йиллар мобайнида Марв, Макка, Мадина ва Бағдод шаҳарларига илмий сафар қилиб, у ердаги олимлардан таҳсил олиши натижасида ислом илмларини мукаммал эгаллагани ўз даври ва кейинги аср уламоларининг эътирофлари асосида исботланди. Носируддин Самарқандий ўзининг илмий фаолиятида фикҳ илмига алоҳида эътибор қаратгани, 543/1148 йилда Самарқандга қайтиб, умрининг охирига қадар шогирдларга ханафий фикҳи бўйича таълим бериб, соҳага доир китоблар ёзиш билан машғул бўлгани очиқ берилди.

Носируддин Самарқандий асарларининг илмий таҳлили натижасида, олимнинг Қуръон илмлари (1 та), калом (1 та), фикҳ (11 та), тасаввуф (1 та), луғат (1 та), ваъз (1 та) ва тарих (1 та) каби илм соҳаларига оид жами 17 та асар ёзгани кўрсатиб берилган. Фикҳ илмига оид асарлари орасида “ал-Мабсут”, “ал-Маншур”, “ал-Қонун”, “ал-Вофий”, “Хулосат ал-муфтий”, “Масобих ас-субул”, “ал-Фикҳ ан-нофе” асарлари “фуру ал-фикҳ” йўналишида, “Жоме ал-фатово”, “ал-Мултақат фи ал-фатово” асарлари “фатво” жанрида ҳамда 1 та “усул ал-фикҳ” илмига доир экани очиқ берилди. Носируддин Самарқандийнинг илмий мероси турли хил йўналишларга оид бўлиб, ўз давридаги диний-ижтимоий масалаларга ечим беришда муҳим аҳамият касб этган.

“Ал-Фикҳ ан-нофе” асарининг ёзилиш услуби, ўзига хос жиҳатларини очиқ бериш юзасидан олиб борилган тадқиқот хулосасига кўра, мазкур асар Самарқандий вафотидан олдин – 1160 йилда, мухтасар матн услубида ёзилган. Ундаги фикҳий масалалар Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Имом Муҳаммад ва Имом Зуфар каби ханафий уламоларининг сўзларига таянган ҳолда баён этилган. Самарқандий асарни ёзишда 167 та Қуръон оятидан 311 та ўринда фойдалангани, ҳар бир масалада ишонарли ҳадислардан далил келтириб ўтган. Олим “ал-Фикҳ ан-нофе” асарида Алоуддин Самарқандийнинг “Тухфат ал-фуқаҳо”, Шамсуддин Сарахсийнинг “ал-Мабсут”, Имом Қудурийнинг “Мухтасар ал-Қудурий” каби ханафий фикҳининг мўътабар китобларидан истифода этган. Шофеий мазҳаби ҳукмларини баён этишда Имом Шофеийнинг “ал-Умм” ва Абу Исҳоқ Шерозийнинг “ал-Мазҳаб фи ал-фикҳ аш-Шофеий” каби асаридан фойдаланган.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мухаммад Абдулхай Лакнавий. (1998). ал-Фавоид ал-Баҳийя. Байрут: Дорул Алқам.
2. Аминов Х., Примов С. (2017). Ҳанафий фикҳи тарихи, истилоҳлари ва манбалари. Тошкент: Мовароуннаҳр.
3. Бағдодий. (2008). Изоҳ ал-макнун. Байрут: Дор ал-ихё ат-турос ал-арабий.
4. Ҳалифа, Х. (2008). Кашфуз зунун ан асомия ал-кутуб вал фунун. Байрут: Дор ал-ихё ат-турос ал-арабий.
5. Косоний А.Б. (1997). Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ (Вол. 7). Байрут: Дор кутуб ал-илмийя.
6. Асророва Л. (2014). Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи. Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти.
7. Begzod Muxtorov. (2019) “Codicological analysis of manuscripts of work “al-fiqh an-nofe””, The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 11.
8. Begzod Muxtorov. (2019) “The Book of Nasiruddin Samarkand’s “Riyadh ul-ahloq” – as a important sourceye on upbringing morality,” The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 2, Article 18.
9. Насафий. (2011). ал-Мустасфо. Риёд: Уммул куро.
10. Паздавий А.Й. (2005). Усул ад-Дин. Қохира: Мактаба ал-азҳария лит-Турос.
11. Самарқандий Н. (1333). Китоб ал-фикҳ ан-нофеъ шарҳ аъла ал-Кудурий. Мадина.
12. Самарқандий Н. (1372). ал-Фикҳ ан-нофеъ. Тошкент.
13. Самарқандий Н. (1562). Риёзат ал-ахлоқ. Риёд.
14. Самарқандий Н. (1738). Китоб жомеъ ал-фатаво. Риёд.
15. Самарқандий Н. (2000). ал-Фикҳ ан-нофеъ. Риёд: Мактабат ал-абикон.
16. Самарқандий Н. (2000). ал-Мултақот. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
17. Самарқандий Н. (2006). Риёзат ал-ахлоқ. Дамашқ.
18. Самарқандий Н. (ХИВ). ал-Фикҳ ан-нофеъ. Тошкент.
19. Сарахсий А. Б. (1957). Усул (Вол. 1). (А. В. Афғоний, Эд.) Ҳайдаробод: Дор ал-маъориф ан-Нўмония.
20. Сизгин Ф. (1991). Тарих ат-турос ал-арабий (Вол. 3). ар-Риёд: Мухаммад ибн Сауд университети нашриёти.
21. Субкий Т. (1964). Табақот аш-шофиъий ал-кубро (Вол. 3). Байрут: Дор ихё ал-кутуб ал-арабий.
22. Судуний. (1992). Тож ат-тарожим. Байрут: Дор ал-калам.
23. Юсупов О. (2011). Ислом маърифатида дунёвий ва диний кадрятлар уйғунлиги. Тошкент: Тошкент ислом университети.
24. Зириклий Х. (1665). ал-Аълам. Байрут: Дор ал-илм ал-мулайин.
3. Baghdadi. (2008). Idah al-maknun. Bayrut: Dar al-ihyaat-turos al-arabiy.
4. Khalifa X. (2008). Kashfuz zunun an asami al-kutub wal funun. Bayrut: Dar al-ihya at-turath al-arabi.
5. Kasani A.B. (1997). Badai’ as-sanai’ fi tartib ash-shara’ (Vol. 7). Beirut: Dar kutub al-ilmiyya.
6. Asrorova L. (2014). Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Tashkent: "Toshkent islom universiteti" publishing house.
7. Begzod Muxtorov. (2019) “Codicological analysis of manuscripts of work “al-fiqh an-nofe””, The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 11.
8. Begzod Muxtorov. (2019) “The Book of Nasiruddin Samarkand’s “Riyadh ul-ahloq” – as a important sourceye on upbringing morality,” The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 2, Article 18.
9. Nasafi. (2011). al-Mustasfa. ar-Riyadh: Ummul qura.
10. Bazdawi A.Y. (2005). Usul ad-Din. Caior: Maktaba al-azhariya lit-Turath.
11. Samarqandi N. (1333). Kitob al-fiqh an-nafi’ sharh a’la al-Quduri. Medina.
12. Samarqandi N. (1372). al-Fiqh an-nafi’. Tashkent.
13. Samarqandi N. (1562). Riyazat al-akhlaq. Ar-Riyadh.
14. Samarqandi N. (1738). Kitab jami’ al-fatawa. Ar-Riyadh.
15. Samarqandi N. (2000). al-Fiqh an-nafi’. Ar-Riyadh: Maktabat al-abikon.
16. Samarqandi N. (2000). al-Multaqat. Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyya.
17. Samarqandi N. (2006). Riyazat al-akhlaq. Damascus.
18. Samarqandi N. (XIV). al-Fiqh an-nofe’. Tashkent.
19. Sarakhsi A.B. (1957). Usul (Vol. 1). (A. V. Afg’oni, Ed.) Haydarabad: Dar al-ma’arif an-Numaniya.
20. Sezgin F. (1991). Tarikh at-turath al-arabi (Vol. 3). Ar-Riyadh: Muhammad ibn Saud universiteti nashriyoti.
21. Subki T. (1964). Tabaqot ash-shfsi’iyya al-kubrs (Vol. 3). Beirut: Dar ihya al-kutub al-arabi.
22. Suduni. (1992). Toj at-tarajim. Beirut: Dar al-qalam.
23. Yusupov O. (2011). Islom ma’rifatida dunyoviy va diniy qadriyatlar uyg’unligi. Tashkent: Toshkent islom universiteti.
24. Zirikli Kh. (1665). al-A’lam. Beirut: Dar al-ilm al-mulayin.

REFERENCES

1. Muhammad Abdulhay Laknaviy. (1998). al-Fawaid al-Bahiyya. Beirut: Darul Alqam.
2. Aminov H., Primov S. (2017). Hanafiy fiqhi tarikhi, istilohlari va manbalari. Tashkent: Movarounnahr.

